

Ebû Mansûr el-Cevâlikî'nin Ebû İshâk ez-Zeccâc'a Yönelttiği Eleştiriler (*er-Red 'Ale'z-Zeccâc* İsimli Eser Örneğinde)

Al-Jawâliqî's Criticism on Al-Zajjāj
(In His Book *Al-Radd 'alā Al-Zajjāj*)

Mahfuz GEYLANI*

Öz

el-Cevâlikî Arap dili ve edebiyatı alanında devrinin otoritesiydi. Nizamiye Medresesinde müderrislik yapmış ve Semânî, İbnu'l-Enbârî ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî gibi meşhur simalar ona talebelik etmiştir. Bağdat'ın kendisiyle iftihar ettiği önemli bir nahiv ve lügat âlimidir. Edebiyat ilmini Ebû Zekeriyâ et-Tebrîzî'den almıştır. Abbasi halifelerinden Muktefî-Billâh'ın sevgisini kazanmış ve halife kendisinden bazı kitaplar okuyarak ondan istifade etmiştir. Nahiv, lügat ve edebiyat alanında birçok faydalı eser telif etmiştir. Telif ettiği en önemli eseri ise el-Mu'arreb adlı eserdir. Eser telif edildiği zamandan itibaren büyük bir rağbet görmüştür. el-Cevâlikî bu eserinde Arapçaya başka dillerden gelen kelimeleri ele almıştır. Yirmi altı bölümden oluşan sözlükte 732 yabancı kökenli kelime alfabetik sıraya göre açıklanmıştır. Zeccâc, Sa'leb'in el-Fasîh adlı eserinde zikrettiği bazı meselelerde Sa'leb'e yönelik itirazlarda bulunmuş Ebû Mansûr el-Cevâlikî de Saleb'i savunmuş ve Zeccâc'ın eleştirilerini çürütmeye çalışmıştır. Zeccâc'ın bazı meselelerde Sa'leb'i eleştirmesinin altındaki nedeni muhtemelen Zeccâc'ın Basra dil ekolüne Sa'leb'in ise Kûfe dil ekolüne mensup oluşunda aramak gerekir. Bilindiği gibi Basra ve Kûfe dil ekolü mensuplarının ihtilafı nahiv meselelerinde kendisini gösterdiği gibi nahiv ilminde kullanılan istilahlarda da kendisini göstermiştir. Bu makalede çalışma konumuzu oluşturan *er-Red 'ale'z-Zeccâc* adlı eser hakkında bazı bilgiler verilmiş ardından bu eser çerçevesinde el-Cevâlikî'nin Zeccâc'a yönelik eleştiriler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sa'leb, Zeccâc, Cevâlikî, Gramer, Eleştiri.

Abstract

al-Jawâliqî was the authority of his time in the field of Arabic language and literature. He worked as a professor in the Nizamiye madrasah and famous figures such as Semânî, Ibn al-Anbarî and Abū al-Faraj Ibn al-Jawzî were his students. Baghdad by himself he is a scholar who proud of his syntax and lexicon. He took lessons of literature from Abū Zakariyyā al-Tabrizî. He gained the love of Muktafî-Billâh, one of the Abbasid caliphs, and he benefited from caliph himself by reading some of his books.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, mahfuz@comu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6148-4342, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 14.06.2022, Accepted/Kabul Tarihi: 07.08.2022, Published/Yayım Tarihi: 18.09.2022.

He has written many useful works in the field of syntax, lexicon and literature. The name of the most important work he wrote is al-Mu'arrab. The work has been in great demand since the time it was copyrighted. In this work, al-Jawāliqī he's took the words that came from other languages to Arabic language. 732 words of foreign origin are explained in alphabetical order in the dictionary, which consists of twenty-six sections.

Abū Mansūr al-Jawāliqī defended Saleb and al-Zajjāj made objections to Sa'leb in some of the issues that Sa'leb mentioned in his work al-Fasīh. He tried to refute his criticisms. The reason behind al-Zajjāj's criticism of Sa'leb on some issues should probably be sought in the fact that al-Zajjāj belongs to the Basra language school and Sa'leb belongs to the Kufe language school. As it is known, the disagreement of the Basra and Kufe language schools is, as it showed itself in the syntax issues also it showed itself in the terms which used in the syntax sciences. In this article *Al-Radd 'alā al-Zajjāj*, which is our study subject, is given, and then within the framework of the work al-Jawāliqī's criticisms of Zajjāj, which he includes in this work, are discussed.

Keywords: Sa'leb, Zajjāj, al-Jawāliqī, Grammar, Criticism.

Giriş

Bu çalışmada el-Cevâlikî'nin Zeccâc'a yönelttiği eleştiriler irdelenmiştir. Konuya geçmeden önce Cevâlikî'nin hayatından ve ilmî kişiliğinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Ebû Mansûr el-Cevâlikî hicrî 466/1074¹ yılında bir diğer görüşe göre ise hicrî 465/1072² yılında Zilhicce ayında³ Bağdat'ta⁴ doğmuştur. el-Cevâlikî"⁵, “el-Bağdâdî”⁶, “el-Lugavî”⁷, “en-Nahvî”⁸ ve “el-Hanbelî”⁹ nisbeleriyle tanınmıştır.

¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Na'îm el-Araksûsî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 20/89; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrût/ Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1415/1995), 36/549; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâul müellifin ve âsâru'l-musannifîn*, (İstanbul: Müessesetü't-Târîhu'l-Arabî, 1951), 2/483; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdır, 1397/1977), 5/ 344; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2737; Semânî, *el-Ensâb*, (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Ma'ârifu'l-İslâmiyye, 1397/1977), 3/362; Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1981), 3/281; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*, Yüksek Lisans Tezi, Ayn-Şems Üniv. Edebiyat Fak. (Dâru Tûbâs li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1994), 26.

² İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab fi ahbâri men zehab*, 6/207; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*, 26.

³ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab fi ahbâri men zehab*, 6/207; Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 3/281; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*, 26.

⁴ Zirikî, *el-A'lâm*, (Beyrût: Dâru'l-İlmi lil Melâyîn, 2002), 7/335; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 3/941; Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1981), 3/281.

⁵ Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/458; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Beyrût: Mektebetu'l-Ma'ârif, 1412/1991), 12/220; İbnu'l-Enbâri, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-elibbâ*, 293; Semânî, *el-Ensâb*, 3/362; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/342; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab fi ahbâri men zehab*, 6/207; Muharrem Çelebi, “Cevâlikî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1993), 7/438-439; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/342; Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 3/281.

⁶ Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, 2/458; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâul müellifin ve âsâru'l-musannifîn*, 2/483; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/342; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 36/549; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/941; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab fi ahbâri men zehab*, 6/207; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*, 23.

⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 20/89; Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, 2/458; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâul müellifin ve âsâru'l-musannifîn*, 2/483; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/342; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 36/549; İbnu'l-Enbâri, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-elibbâ*, 293; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/941; Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 3/281.

⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 20/89; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 36/549; Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, 2/458.

⁹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab fi ahbâri men zehab*, 6/207; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*, 23.

Bağdat'ın kendisiyle iftihar ettiği önemli bir nahiv ve lügat âlimidir.¹⁰ Devrinin âlimlerinden hadis, lügat, nahiv ve edebiyat ilimlerini okumuştur.¹¹ İbnu'l Cevzî, Cevâlikî'nin on yedi yıl kadar Edebiyatı Ebû Zekeriyâ et-Tebrîzî'den ders aldığını rivayet eder.¹² Hocası Tebrîzî'den sonra¹³ bir müddet Nizâmiye Medresesinde ders vermiştir.¹⁴ Abbasi halifelerinden Muktefi-Billâh kendisinden bazı kitaplar okumuş¹⁵ ve ondan istifade etmiştir.¹⁶ Lügat ilminde¹⁷ ve Edebiyatta¹⁸ devrinin ileri gelenlerinden idi. Cuma günlerinde Saray Camiinde (Câmi'u-l-Kasr) kendisine ait bir ders halkası vardı.¹⁹

¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 20/89; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 36/550; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 7/335; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/342; Semânî, *el-Ensâb*, 3/362; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/ 207.

¹¹ Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 3/281.

¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 20/90; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 36/550; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*, 28.

¹³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 36/550; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/220; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2736; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/207; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*, 29.

¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 20/90; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 36/550; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/220; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2736; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/941; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/207; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*, 29.

¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 20/90; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 36/550; Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, 2/458; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/220; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 7/335; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/941; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/207.

¹⁶ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/207.

¹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 20/90; Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, 2/458; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/220; İbnu'l-Enbâri, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-elibbâ*, 293; Semânî, *el-Ensâb*, 3/362; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 7/335; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2735; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/207; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/207; Yemânî, *İşâretu't-tayîn ve terâcimu nuhât ve'l-lugaviyyîn*, thk. Abdulmecîd Deyyân (Riyâd: Şirketu Tıbaatu'l-Arabiyye, 1406/1986), 357.

¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/342; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2735; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/207.

¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/220; Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 3/ 281; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*, 31.

Cevâlikî H. 539/1144²⁰ yılında bir diğer görüşe göre ise 540²¹ yılında Bağdat'ta²² Muharrem ayında²³ 74 yaşında iken²⁴ vefat etmiştir. Cenaze namazı Saray Camiinde (Câmi'ul-Kasr) Kâdı'l-kudât Zeynebî tarafından kılınmış²⁵ ve Bâbu Harb mezarlığına²⁶ babasını yanına²⁷ defnedilmiştir.

1. el-Cevâlikî'nin Zeccâc'a Yönelttiği Eleştiriler

Bu başlık altında *er-Red 'ale'z-Zeccâc* adlı eser hakkında bazı bilgiler verilir ardından bu eser çerçevesinde Cevâlikî'nin Zeccâc'a yönelttiği eleştiriler ele alınacaktır.

1.1 er-Red 'ale'z-Zeccâc Adlı Eser

1.1.1 Eserin Adı

Çalışma konumuzu oluşturan eserin tam ismi *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb* şeklindedir.

1.1.2 Eserin Baskısı

Eser Dr. Abdulmun'im Ahmed Sâlih ve Sabîh Hamûd eş-Şâtî'nin tahkikleriyle Süleymaniye Üniversitesi tarafından 1979 yılında basılmıştır.

1.1.3 Eserin Yazmaları

Eseri tahkik eden iki muhakkik, yaptıkları araştırma sonucunda 11 sayfadan oluşan eserin nüshalarının 1 rakamıyla Escorial Kütüphanesinde ve 772 rakamıyla da Arap ülkeleri Üniversitelerinin Kütüphanelerinde muhafaza edildiğini kitabın mukaddimesinde ifade etmişlerdir.²⁸

²⁰ Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifîn esmâul müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 2/483; İbn Hallıkân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/344; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2737; İbnu'l-Enbâri, *Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-elibbâ*, 293; Semânî, *el-Ensâb*, 3/362; Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 3/281; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fî'l-luga*, 48.

²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 20/90; 'Uvaydah, *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fî'l-luga*, 48.

²² Zirikî, *el-A'lâm*, 7/ 335; İbn Hallıkân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/344; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/941.

²³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 36/ 550; Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, 2/458; İbnu'l-Enbâri, *Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-elibbâ*, 293; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/941; Semânî, *el-Ensâb*, 3/362; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 6/208; Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 3/281.

²⁴ Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, 2/458.

²⁵ İbn Hallıkân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/344; Semânî, *el-Ensâb*, 3/363.

²⁶ İbn Hallıkân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/344; İbn Hallıkân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/344; Semânî, *el-Ensâb*, 3/362, 363; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 6/208.

²⁷ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 6/208.

²⁸ Ebû Mansûr Mevhûb el-Cevâlikî, "Mukaddime", *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, thk. Abdulmun'im Ahmed Sâlih, Sabîh Hamûd eş-Şâtî (Süleymaniye Üniversitesi, 1979), 13.

1.1.4 Eserin Muhtevası

Zeccâc, Sa'leb'in *Fasîh* adlı eserinde zikretmiş olduğu bazı meselelerde kendisine yönelik eleştirilerde bulunmuştur.²⁹ Cevâlikî de Sa'leb'i savunmak için Zeccâc'ın bu eleştirilerine deliller getirerek cevap vermiştir. Eser, Cevâlikî'nin Zeccâc'a yönelik eleştirilerini ihtiva etmektedir.

1.1.5 Eserde Takip Edilen Metot

Eserde takip edilen metot şu şekilde özetlenebilir:

Eserde öncelikle “قال أبو إسحاق” ifadesinden sonra Zeccâc'ın Sa'leb'e yönelik eleştirileri zikredilmiştir. Daha sonra “قال أبو منصور” ve “قال الشيخ” ifadelerinden sonra da el-Cevâlikî'nin getirmiş olduğu delillerle birlikte Zeccâc'ın eleştirileri çürütülmeye çalışılmıştır.

el-Cevâlikî, Zeccâc'ın eleştirilerini reddederken ayet, hadis ve şiirlerden deliller getirmiştir. Cevâlikî görüşlerini delillendirirken bir ayet, bir hadis ve üç şiirle istişhadda bulunmuştur.

el-Cevâlikî görüşlerini delillendirirken ayrıca Kisâi (ö. 189/805)³⁰, Ferrâ (ö. 207/822)³¹ ve İbnu'l 'Arabî (ö. 231/846)³² gibi dil bilginlerinin görüşlerine de başvurmuştur.

Sa'leb'i sadece el-Cevâlikî savunmamış dil bilginlerinden İbn Haleveyh (ö. 370/980) ve İbn Fâris de (ö. 395/1004) aynı şekilde savunmuştur.³³ el-Cevâlikî, Sa'leb'i savunmada şu meselelerde İbn Haleveyh'e tabi olmuştur.³⁴

- “الحلم” kelimesinin masdar mı veya ism-i masdar mı olduğu.
- “وعد” ve “أعد” fiillerinin kullanımı.
- “كسرى” kelimesindeki “ك” harfinin kesre ile okunuşu.

2. Cevâlikî'nin Zeccâc'a Yönelttiği Eleştiriler

Cevâlikî, Sa'leb'i savunmak için bazı meselelerde Zeccâc'a yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Bu meseleleri şu şekilde açıklayabiliriz.

²⁹ Cevâlikî, “Mukaddime”, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 20.

³⁰ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 28.

³¹ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 28.

³² Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 38.

³³ Cevâlikî, “Mukaddime”, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 12.

³⁴ Cevâlikî, “Mukaddime”, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, ۱۲ .

2.1 النَّسَا أَوْ عِرْقُ النَّسَا

Zeccâc, “عرق النَّسَا” kullanımının hatalı olduğunu iddia etmiştir. Ona göre “عرق الابههر” ve “عرق الابلج” ifadeleri kullanılmadığı gibi “عرق النَّسَا” ifadesi de kullanılmaz.³⁵

Cevâlikî'ye göre “عرق النَّسَا” denilmesi caizdir. Cevâlikî aynı ifadenin tefsîr kitaplarında “كان يعقوب يشتكى عرق النَّسَا”, “أن يعقوب عليه السلام كان يأخذه عرق النَّسَا” şeklinde yer almasını bu konudaki görüşüne delil olarak ileri sürmüştür.³⁶

Cevâlikî ayrıca dil bilginlerinden İbnu's-Sikkât'in (ö. 244/858) de “عرق النَّسَا” kullanımını hatalı görmediğini, Ebû Ubeyd'in Ferrâ'dan bu ifadeyi naklettiğini, Zeccâc'ın da *Ma'âni'l-Kur'an* kitabında aynı ifadeyi zikrettiğini ve Zeccâc'ın doğru kabul ettiği bir şeyi nasıl daha sonra hatalı addebileceği şeklinde itirazda bulunmuştur.³⁷

2.2 “الْحُلْمُ” Kelimesinin Masdar veya İsm-i Masdar mı Olduğu

Zeccâc, “حلمتُ في النومِ أحلُمُ حُلْمًا وحُلْمًا” cümlesinde geçen “الْحُلْمُ” kelimesinin isim olduğunu ifade etmiştir. Zeccâc'a göre bir kelimenin masdarı ve ism-i masdarı varsa bu durumda isim masdar yerine ikame edilmez. Zeccâc, “حسبتُ الشيءَ أحسبه حسباً وحُسباناً وحساباً” cümlesinde geçen “حسباً” kelimesinin masdar, “حساباً” kelimesinin ise isim olduğunu söylemiştir.³⁸

Cevâlikî, “الْحُلْمُ” kelimesinin hem masdar ve hem ism-i masdar olduğunu ve “العُسْرُ”, “العُسْرُ” ve “البُسْرُ”, “البُسْرُ” kelimelerinde olduğu gibi bir kelimedede iki zamme harekesi peş peşe olursa bu durumda kelimenin tahfif ile okunabileceğini dolayısıyla bu kelimenin de “الْحُلْمُ” veya “الْحُلْمُ” şeklinde okunabileceğini ifade ederek bu konuda Zeccâc'a itirazda bulunmuştur. Bir fiilin masdarı veya ismi varsa bu durumda isim, masdar yerine ikame edilmez.³⁹

³⁵ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 21.

³⁶ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 21.

³⁷ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 22.

³⁸ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 24.

³⁹ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 25.

2.3 أم عَزْبَةٌ امرأةٌ عَزْبٌ

Zeccâc, “وامرأةٌ رجلٌ عَزْبٌ” ifadesinin yanlış olduğu doğru kullanımın “وامرأةٌ رجلٌ عَزْبٌ” şeklinde olduğunu ifade etmiştir. “رجلٌ” ve “امرأةٌ” kelimelerinin sıfatı olarak gelen “عَزْبٌ” sözcüğünün masdar olduğundan tesniye, cemi’ ve müennes yapılamayacağını söylemiştir.⁴⁰

Cevâlikî ise âlimlerin caiz kıldığı ve kıyasın vacip kıldığını Zeccâc’ın caiz kılmadığını ifade etmiş ve şu iki noktada Zeccâc’a itirazda bulunmuştur:

a. “امرأةٌ عَزْبَةٌ” ifadesi başta Kisâî (v. 189/805) ve Ferrâ (v. 207/822) olmak üzere birçok âlimden de nakledilmiştir.⁴¹

b. Müzekker ve müennes olmaya salâhiyeti olan bir kelimenin sıfat olarak gelmesi durumunda “عَزْبَةٌ” kelimesinde olduğu gibi kıyâsî olarak kelimenin sonunda te’nîs alametinin zikredilmesi vaciptir. Nitekim de “امرأةٌ قاعدةٌ من القعود” denilmiştir.⁴²

2.4 “كسرى” Kelimesindeki “ك” Harfinin Okunuş Şekli

Zeccâc, “كسرى” kelimesindeki “ك” harfini “كسرى” şeklinde kesre ile okumanın yanlış olduğunu doğrusunun “كسرى” şeklinde fetha ile olduğunu iddia etmiştir. “كسرى” kelimesinin nisbetinin “كسروى” şeklinde gelişini bu konudaki görüşüne delil olarak ileri sürmüştür.⁴³

Cevâlikî, Zeccâc’tan bu şekilde bir görüşün sadır oluşuna taaccüb ettiğini rivayetlerine ve ilimlerine güvenilen birçok âlime göre fasih olanın “كسرى” kelimesindeki “ك” harfinin kesre ile okumak olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴

2.5 وعدت و أُوعدت

Zeccâc, “وعدت الرجل خيراً و شرّاً” cümlesinde “وعدت” sözcüğünün zikredilmemesi durumunda “وعدته بكذا” ifadesi yerine “أُوعدته” denilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁵

Cevâlikî, Zeccâc’ın bu açıklamalarına “Bu, dilde semâ’î (Araplardan işitmeyi) dikkate almadan kendi görüşü ile hareket eden kişinin sözüdür” ifadesiyle itirazda bulunmuştur. Cevâlikî Arap keliminde “أُوعدته بالضرب” ifadesi yerine “أُوعدته بالضرب” ifadesinin kullanılmasını ayrıca

⁴⁰ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 27.

⁴¹ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 28.

⁴² Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 28.

⁴³ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 29.

⁴⁴ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 29.

⁴⁵ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 32.

âlimlerden “أوعدني بالسجن والأدهم” şeklinde ifadelerin rivayet oluşunu bu konudaki görüşüne delil olarak ileri sürmüştür.⁴⁶

2.6 المطَّوَّعة أم المطَّوَّعة

Zeccâc, “وَهُمُ الْمُطَّوَّعَةُ” ifadesinin yanlış olduğunu doğru olan ifadenin “وَهُمُ الْمُطَّوَّعَةُ” yani “الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنْ { الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ }⁴⁷” âyetini bu konudaki görüşüne delil olarak ileri sürmüştür. Ayette zikri geçen { الْمُطَّوِّعِينَ } kelimesi “ط” harfinin şeddesi ile okunur.⁴⁸

Cevâlikî, Zeccâc’ın bu ifadelerinin çirkin bir inatçılık olduğunu ve Sa’leb’den bu sözcüğün “المطَّوَّعة” şeklinde “ط” harfinin şeddesi ile naklonulduğunu zikretmiştir.⁴⁹

2.7 “رَشَدٌ وَزَنَا” İfadesinde İsm-i Merre’nin Vezni

Zeccâc, “رَشَدٌ وَزَنَا” ifadelerinde ism-i merre’nin vezninin Sa’leb’in ifade ettiği gibi “هو” şeklinde değil de “هو لِرَشْدَةٍ وَزَنِيةٍ” şeklinde olduğunu gibi “هو لِرَشْدَةٍ وَزَنِيةٍ” şeklinde olduğunu ve bu konuda nahiv âlimleri arasında herhangi bir ihtilafın olmadığını iddia etmiştir.⁵⁰

Cevâlikî, Zeccâc’ın semâ’ı az işittiğini ve Zeccâc’ın bu konuda nahiv âlimleri arasında herhangi bir ihtilafın olmadığı iddiasının yerinde olmadığı nitekim Kisâî’nin “لِرَشْدَةٍ وَزَنِيةٍ” şeklinde her iki sözcükte de kesre ile bunu rivayet ettiğini ayrıca Araplardan “بنى الرُّنية” (Beni’z-zinye) adındaki bir kavmin ismini Peygamberimiz’in (s.a.v.) “بنى الرُّشدة” (Beni’r-rişde) şeklinde değiştirdiğini söyleyerek bu konuda Zeccâc’ın Sa’leb’e olan itirazına cevap vermiştir.⁵¹

2.8 “أَسْمَةٌ” Kelimesindeki Hemzenin Harekesi

Zeccâc, “أَسْمَةٌ الْبَلَدِ” ifadesinde Sa’leb’in “أَسْمَةٌ” kelimesindeki hemzenin harekesini fetha ile okuduğu oysaki Asmaî’nin (ö. 216/831) “أَسْمَةٌ الْبَلَدِ” şeklinde hemzenin harekesini zamme ile rivayet ettiğini ifade ederek Sa’leb’e itirazda bulunmuştur.⁵² Sa’leb ise İbnu’l A’râbî (ö.

⁴⁶ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 32, 33.

⁴⁷ Tevbe, 9/79. “Sadakalar konusunda müminlerden hem gönüllü olarak fazla fazla verenlere hem de daha fazla verecek bir şey bulamayanlara dil uzatıp onlarla alay edenleri Allah maskaraya çevirecektir.”

⁴⁸ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 34.

⁴⁹ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 34.

⁵⁰ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 35.

⁵¹ Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 36, 37.

⁵² Cevâlikî, *er-Red ‘ale’z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ ‘ale’s-Sa’leb*, 38.

231/846) ve kendi dostlarının “أَسْنَمَة” kelimesindeki hemzeyi fetha ile okuduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Zeccâc, Asmaî'nin daha güçlü bir hafızaya sahip ve rivayetinde daha sika (güvenilir) olduğunu ifade ederek Sa'leb'e cevap vermiştir.⁵³

el-Cevâlikî, İbnu'l A'râbî'nin de sikâ ve titiz olduğu, bu kelimedeki hemzenin harekesi konusundaki rivayetinin sahih olduğu ve İbnu'l A'râbî dışındakilerin de aynı şekilde hemzenin harekesini fetha ile rivayet ettiklerini ifade ederek Zeccâc'ın bu itirazına cevap vermiştir.⁵⁴

2.9 “هن” Kelimesindeki “ها” Harfinin Harekesi

Zeccâc, “اذا عَزَّ أَخوكَ فَهَنْ” cümlesinde geçen “هن” kelimesindeki “ها” harfinin harekesinin Sa'leb'in ifade ettiği gibi zamme ile olmadığını iddia etmiştir.⁵⁵

el-Cevâlikî ise Zeccâc'ın bu ifadelerinin Arap lügatinin inkârı olduğunu bu inkârının daha önceki inkârından da daha kabih olduğunu ve “فَهَنْ” sözcüğündeki “ها” harfinin harekesinin zamme ile rivayet olunduğunu ifade ederek bu konuda Zeccâc'a yönelik itirazda bulunmuştur.⁵⁶

Sonuç

el-Cevâlikî Bağdat'ın kendisiyle iftihar ettiği Arap gramerinin önde gelen âlimlerindedir. Abbasi halifelerinden Muktefi-Billâh kendisinden bazı kitaplar okumuş ve ondan istifade etmiştir. Lügat ilminde ve Edebiyatta devrinin ileri gelenlerinden idi. Hocası Tebrîzî'den sonra bir müddet Nizâmiye Medresesinde ders vermiştir.

Zeccâc, Sa'leb'in *Fasîh* adlı eserinde zikretmiş olduğu meselelerde kendisine yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Zeccâc, Sa'leb'e yönelik dokuz meselede tenkitte bulunmuştur. Cevâlikî de Sa'leb'i savunmak için Zeccâc'ın bu eleştirilerini çürütmeye çalışmıştır. Cevâlikî'nin bu eleştirileri *er-Red 'ale'z-Zeccâc* isimli eserde bir araya getirilmiştir. Cevâlikî, Zeccâc'ı eleştirirken ayet, hadis, şiir ve semâ'ı delil olarak göstermiş ve Zeccâc'ı semâ'ı bilmemekle suçlamıştır. el-Cevâlikî görüşlerini delillendirirken bir ayet, bir hadis ve üç şiirle istişhadda bulunmuştur.

el-Cevâlikî, Zeccâc'a yönelik eleştirilerde bulunurken İbn Sikkît, Ferrâ, Kisâî, Sa'leb ve İbnu'l-A'râbî gibi dil bilginlerinin görüşlerine de yer vermiştir.

Zeccâc'ın bazı meselelerde Sa'leb'i eleştirmesinin altındaki neden muhtemelen Zeccâc'ın Basra dil ekolüne Sa'leb'in ise Kûfe dil ekolüne mensup oluşunda aramak gerekir. Bu iki ekol

⁵³ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 38.

⁵⁴ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 38.

⁵⁵ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 40.

⁵⁶ Cevâlikî, *er-Red 'ale'z-Zeccâc fî mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, 40, 41.

mensupları rekabet havası içerisinde dilin inceliklerini araştırmış, böylece Arap nahiv tarihinde Basra ve Kûfe dil ekolünün oluşumunu sağlamışlardır. Bilindiği gibi Basra ve Kûfe dil ekolü mensuplarının ihtilafı nahiv meselelerinde kendisini gösterdiği gibi nahiv ilminde kullanılan ıstılahlarda da kendisini göstermiştir.

Kûfe dil ekolü mensupları Basra dil ekolü mensuplarından ders alıp Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserinden büyük ölçüde istifade etmelerine rağmen Basra dil ekolünden bağımsız hareket etme çabası içerisinde girmişlerdir. Ayrıca oluşturmak istedikleri nahiv ıstılahlarının da Basra dil ekolünün kullanmış oldukları ıstılahlardan farklı olmasını istemişlerdir.

Kaynakça

- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetu'l-ârifîn esmâul müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. İstanbul: Müessesetü't-Târihu'l-'Arabî, 1951.
- Cevâlikî, Ebû Mansûr Mevhûb. *er-Red 'ale'z-Zeccâc fi mesâile ahezehâ 'ale's-Sa'leb*, thk. Abdulmun'im Ahmed Sâlih, Sabîh Hamûd eş-Şâtî, Süleymaniye Üniversitesi, 1979.
- Çelebî, Muharrem. "Cevâlikî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 1993.
- Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1981.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-udebâ*. Thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- İbn Hallıkân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. thk. İhsân Abbâs, Beyrût: Dâru Sâdir, 1397/1977.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrût: Mektebetu'l Ma'ârif, 1412/1991.
- İbnu'l-İmâd, Abdul-Hay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî. *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Abdulkâdir el-Arnâvût, Mahmûd el-Arnâvut, Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- Sem'ânî, Abdulkerîm Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, Haydarâbâd: Dâiretu'l-Ma'ârifu'l-İslâmiyye, 1397/1977.
- 'Uvaydah, Mustafâ. *Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve cuhûduhu fi'l-luga*. Yüksek Lisans Tezi, Ayn-Şems Üniv. Edebiyat Fak., Dâru Tûbâs li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1994.
- Yemânî, Abdalbaki b. Abdulmecîd. *İşâretu't-tayîn ve terâcimu nuhât ve'l-lugaviyyîn*. thk. Abdulmecîd Deyyân, Riyâd: Şirketu Tıbâ'atu'l-'Arabiyye, 1406/1986.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-İber fi haberi men ğaber*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Na'im el-Araksûsî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1415/1995.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arabî ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikîn*. Beyrût: Dâru'l-İlmi lil Melâyîn, 2002.